

**ОКАЗІОНАЛЬНІ СПОЛУЧЕННЯ СЛІВ
У ХУДОЖНЬОМУ ДИСКУРСІ
П. ЗАГРЕБЕЛЬНОГО**

У статті досліджено okazionalnі сполучення слів, що в художньому дискурсі П. Загребельного репрезентують категорію okazionalnosti. Проаналізовано один із типів стилістем – лексико-семантичні парні сполучення, складники яких оприявлюють синонімічні, псевдосинонімічні та антонімічні семантичні відношення.

Ключові слова: okazionalnist'ь, okazionalne сполучення, парне сполучення слів, стилістема, контекст, художній дискурс.

В статье исследованы okazionalnye сочетания слов, которые в художественном дискурсе П. Загребельного репрезентируют категорию okazionalnosti. Проанализирован один из типов стилистем – лексико-семантические парные сочетания, для компонентов которых характерны синонимические, псевдосинонимические и антонимические отношения.

Ключевые слова: okazionalnost', okazionalnoe сочетание, парное сочетание слов, стилистема, контекст, художественный дискурс.

The article focuses on occasional combinations of words, which in the artistic discourse of P. Zagrebelnogo represent the logical-semantic category of occasionality. The main purpose of scientific intelligence is a comprehensive analysis of one of the varieties of these individualisms - pairs of combinations of words, which form an extensive system of meaningful individual author stylisms in the language of the writer. The analysis is carried out with the help of the general scientific statement on pairing of words as phraseologisms or phraseologized combinations, which consist of two full-word words with lexical-semantic and grammatical similarity. One of the types of studied stylisms is described in detail – lexico-semantic pairs. The criteria for their classification into subtypes are developed, based on the identification of synonymous, pseudosynonymous (semantic addition, belonging to the same thematic series, etc.) and antonymic semantic relations between the components of occasional pair combinations. In addition to the semantic signs of the convergence of the components of pair combinations, a number of structural, stylistic, axiological specific features, updated for stylisms in different contexts, were revealed. It is concluded that the allocation of such innovative units in the language creation of P. Zagrebelyni enables to significantly expand the corps of investigated individualisms, and also to add this

kind of stylistics to the list of language-linguistic means, which in general represent the category of occasionality in the artistic style.

Key words: occasional, occasional combination, pairing of words, stylistics, context, artistic discourse.

Однією з найважливіших проблем, пов'язаних з усебічним дослідженням мовостилію П. Загребельного, є структурно-семантична диференціація індивідуально-авторських новотворів, що своєрідно маркують художній дискурс письменника. У мові романів прозаїка категорію оказіональності репрезентують не лише загальні та власні назви, а й численні незвичні поєднання слів, для яких характерна змістова цілість. Останнім часом студіювання таких лінгвальних одиниць помітно активізувалося у зв'язку з потребою подальшого вивчення виражально-зображальних засобів, які «знімають» обмеження, що закріплені мовною системою і впливають на процеси сполучуваності слів у текстах різних стилів і жанрів.

Попри те, що в неології, лінгвостилістиці цю проблему вивчають із другої половини ХХ ст. й до сьогодні (праці Г. Вокальчук [1], К. Голобородька [3], Н. Зуєвої [4], Л. Мацько [7], Е. Ханпери [9], В. Чабаненка [10] та ін.), самé поняття «оказіональне сполучення слів» у сучасній науці поки що не чітко викристалізувалося. На думку Е. І. Ханпери, оказіональні словосполучення є наслідком незвичного поєднання лексем (без зміни їхнього значення), яке постає через розширення їхньої сполучуваності – оказіонального розширення їхньої валентності [9, с. 300]. Натомість представники загального мовознавства висловлюють думку про значно розгалуженішу джерельну базу для виникнення нових сполучень слів. Наприклад, Н. Котелова зауважує: «Неологізми-сполучення слів утворюються на основі стереотипізації цитат, перетворення мовленнєвого відрізка в складений термін, умовну формулу, ідіому, переосмислення сполучень слів, термінологізації та детермінологізації, перетворення структури словосполучення» [5, с. 331]. Наведене твердження є універсальним, воно слугує теоретичною основою для виділення та аналізу інноваційних утворень – цілісних за

змістом і складних або складених за будовою – у будь-якому функціональному стилі.

Отже, у сучасному мовознавстві поняття «оказіональне сполучення слів» досі залишається не чітко окресленим в аспектах семантики, структури, типології, етимології тощо. Комплексне його дослідження потребує подальшого розроблення й уточнення критеріїв класифікації репрезентантів поняття – лінгвальних зворотів, що набувають відповідного значення і виконують функції незвично змодельованих утворень у різних стилях української мови.

У цій статті ставимо за мету проаналізувати один з різновидів okazіональних стилістем – індивідуально-авторські парні сполучення слів (ПСС), що є надзвичайно численними та функційно значущими в художньому дискурсі П. Загребельного.

Парні сполучення слів – це фразеологізми або фразеологізовані поєднання, що складаються із двох повнозначних слів з лексико-семантичною та граматичною схожістю. У художніх текстах П. Загребельного фольклорні традиції української культури віддзеркалюють словоскладання на кшталт *гуси-лебеді, гуслі-самограї, євшан-зілля, козак-неборака, мати-земля, сорока-ворона, чебрик-чебрець, чорти-біси, шевці-молодці, шука-рибаха* тощо. Одні з них зафіксовано зі збереженням узвичаєних символічних значень: – *Вростай у кручу, зливайся з нею всім тілом... Мати-земля... Приймає й захищає...* (3, с. 116); *Та зачепився думкою розтривожено не за море, а за оті слова про молитву отцеву-матчину* (7, с. 421); ...«**чебрик-чебрець**» ... *то був дух чебрецю, всемогутньої трави українських степів, трави вічності!* (1, с. 210). Інші функціонують у контекстах як метафорично трансформовані фразеосполучення, наприклад: *Я (Сміянко) вже давно забув про княжі пива-меди, про мідні столи, золоті й срібні ложки...* (5, с. 73); *Фень лежав на вузькому ослоні ... – смугасте ряденце, в головах кругленька подушечка, ніяких матраців, перин, гусей-лебедів...* (1, с. 230–231); *Тільки я (Ледва), мов та сорока-ворона, вирішую: тому дам, а тому не дам* (1, с. 9). Парне утворення *пива-меди* – це вже не фольклоризм, яким завершуються українські народні казки,

а семантично змінене фразеосполучення, що означає «їжа, зароблена на службі у князя». У романі «Брухт» образи персоніфікованих казкових героїв, добре відомих українцям з дитинства, набувають таких оказіональних значень: *гуси-лебеді* – «перини», *сорока-ворона* – «Євдокія Ледва» [2, с. 21].

Досліджувані тексти засвідчують низку ПСС, що є наближеними до нормативних фразеологізмів у випадках, коли вони номінують єдиний простір (*моря й океани, океани й континенти, материки й острови, ліси й переліски, листя і трави*), називають суспільні явища (*Греція й Рим, Сталін і Гітлер*) тощо. У структурі таких парних сполучень відбувається лексико-семантичне зрощення внутрішніх форм компонентів, і в такий спосіб контекстуальні поєднання слів оприявлюють семантичну цілість: – *Я хочу в ліс. В листя і трави!* (1, с. 103); – *Я ж так званий історик. Греція й Рим* (1, с. 163); *Може, ... Торквемада ... намагався переборювати темнощі, що його огортали, криваво-червоними вогнищами інквізиції. А Сталін і Гітлер?* (1, с. 142). У наведених висловленнях зазвичай незв'язані поєднання лексем зазнають фразеологізації й набувають нових, контекстуально прогнозованих значень: *листя і трави* – «ліс», *Греція й Рим* – «історія», *Сталін і Гітлер* – «суспільне зло». Саме такого типу ПСС та багато інших схожих бінарних утворень імплікують категорію оказіональності в мовистилі письменника.

У художньому дискурсі П. Загребельного смислово значущими є ПСС лексико-семантичного різновиду. Це поєднання слів, що пов'язані «певними семантичними відношеннями, серед яких переважає синонімічність або псевдосинонімічність (семантичне доповнення, належність до тематичного ряду тощо), рідше – антонімічність» [6, с. 76]. Одну зі стильових норм ідіолекту прозаїка відбивають численні поєднання близькозначних слів – загальномовних або контекстуальних синонімів, – що внаслідок лексикалізації (тобто зрощення їхніх лексичних значень) постають у висловленнях як цілісні одиниці. Наприклад, ПСС, змодельовані складанням дієслівних форм на зразок *бродити-блукати, вистрибувати-*

витанцьовувати, затріщати-зарипіти, м'ятися-тертися, притулитися-пригорнутися тощо, які подекуди повторюються, варіюються в різних творах, співвідносяться з біномами *говорити-балакати, думати-гадати, їсти-пити, снідати-обідати* та ін., що не порушують загальномовних та художньо-стильових норм, пор.: *Прибігли на мій голос козаки, трималися оддаля, терлися-м'ялися, чули гріх за собою...* (7, с. 333) та *Тільки бог святий знає, що думаю-гадаю...* (4, с. 159).

Роль псевдосинонімів виконують правобічні формовживання в таких парних сполученнях: *видихнути-простогнати, відступаючи-втікаючи, казати-писати, сказати-подумати* тощо. Вони не лише доповнюють семантику першого дієслова, а й постають домінантно-характеризувальними компонентами – основними носіями експресивно-конотативних значень парних утворень, що увиразнюють зміст усього лінійного контексту: *В сорок першому, ... панічно відступаючи-втікаючи, палили ми самі (землю) за наказом залізного вождя...* (6, с. 59); *Шульга ... тільки й спромігся, що видихнув-простогнав ще й ще: – Юліє! Юлю! Ю!* (6, с. 72).

У мові прози П. Загребельного, крім okazіональних дієслівних словоскладань, нерідко фігурують аналогічні субстантивно-синонімічні ПСС (*банки-склянки, грані-стіни, окопчики-щілини, прихистки-халабуди, рівчак-ручай* тощо), а також сурядно-сполучникові бінарні поєднання (*безвість і пропад, годувавальник і догоджальник, нудьга і сум, ревіння і стогони, сльози і розпач, смуток і печаль, старощі й безнадія, хам і грубіян* та ін.). Більшість таких утворень демонструють семантичну надмірність (плеоназм), що за мовно-літературним стандартом є небажаним явищем у спілкуванні. Утім, згруповані в найпродуктивніший різновид стилістем-індивідуалізмів, вони по-особливому увиразнюють мовостиль письменника. Наприклад, в останніх романах «Брухт» і «Стовпо-творіння» – це надзвичайно колоритні контекстуальні одиниці (*багатства і розкоші, володарі і повелителі, диктатори і тирані, жінка і дама, переслідування і гоніння, печінки і селезінки, пропаганда й агітація, слова і мова* тощо), які переважно слугують

мовностилістичним засобом вираження комічного або іронічного підтексту: *І ще: пан Гончак такий патріот, а чому безвусий? Адже вуса – найперша прикмета щирого українця і патріота* (1, с. 149); *А картини – ті, ваші. Назва виставки: «Спідниці і сідниці»* (1, с. 73) та ін.

Найвищий ступінь зрощення внутрішніх форм слів оприявлюють ПСС, у структурі яких наявні іменники, що в загальномовній системі належать до тієї самої тематичної або лексико-семантичної групи: *...ви, запасники, прийшли на фронт після всіх там – я знаю? – інститутів-університетів, може, щоб просвітити нас...* (6, с. 54); *А тут? Зелене, жовте, лимончики-апельсинчики. Не карта – циганська спідниця!* (6, с. 56). Наведені контексти фіксують словоскладання, що у своїх цілісних значеннях набувають додаткових метафорично-конотативних відтінків: *інститути-університети* – це не просто заклади вищої освіти, а освічені люди, які певною мірою протиставлені фронтовикам; ПСС *лимончики-апельсинчики* так само номінує не яскраві цитруси, а слугує мовним репрезентантом обурливої реакції персонажа на те, що він не розуміє позначок, які наносять військові на географічні карти. Мовностилістичним засобом створення гумористичного ефекту щодо портретної характеристики героя слугує парне сполучення *ручки-ніжки* в реченні *Але куди ж йому з його курячими ручками-ніжками!* (5, с. 356).

Як індивідуально-авторську знахідку кваліфікуємо низку оказіональних сполучень, утворених поєднанням композитів, у будові яких наявний спільний компонент, що є базовим у процесі семантичного зрощення складників ПСС або спричиняє розвиток енантіосемії в їхніх значеннях, наприклад: *буквоїди і книгоїди, голорука й голонога, зловісне й лиховісне, круглоголовість і круглоокість, октаедри й декаедри, хитроокий і хитромовний; маловеликий – малодобрий, славнозвісний – горезвісний* тощо. У реченнях *«...прославиш мудрістю не справжніх мудреців, а буквоїдів і книгоїдів»* (4, с. 107); *То й що ж цей хитроокий і хитромовний?* (7, с. 28); *Вона (Сузен) була в легенькому платтячку, голорука й голонога...* (6, с. 66) та ін.

виділені ПСС, набуваючи єдиного значення (*буквоїди і книгоїди* – «формалісти, педанти», *хитроокий і хитромовний* – «хитрий, лукавий у всьому», *голорука й голонога* – «легко одягнена»), виконують роль актуалізованих центрів висловлень.

У романі «Диво» okazіонально-антонімічне сполучення *славнозвісний – горезвісний*, повторюючись, так само функціонує як рематична частина в межах значно ширшого лінійного контексту, зокрема: *В голові билося двоє слів «славнозвісний – горезвісний». Мов мухи об шибку. Горезвісний... славнозвісний...* (2, с. 24). Стилiстичну значущість виділеної парної конфігурації підсилено тим, що ПСС постає основою для утворення хіазму – фігури мови, яка полягає у «зворотному («хрестоподібному») розташуванні спільних елементів двох суміжних конструкцій, завдяки чому створюється враження симетрії» [8, с. 96]. Це саме ПСС постає центром антитетичної фігури, зафіксованої в романі «Південний комфорт»: *Так воно завжди: зяті горезвісні, а тесті – славнозвісні* (3, с. 88). Наслідком гри слів є парне сполучення енантіосемантів *маловеликий – малодобрий*, другий з яких етимологічно обґрунтовано в контексті роману «Я, Богдан»: *Який, кажеш, гетьман? Великий чи маловеликий? – Малодобрий (Так тоді називано ката)* (7, с. 182).

Отже, виділення лексико-семантичних ПСС як одного з найпродуктивніших і функційно найвагомiших типів інноваційних одиниць у мовотворчості П. Загребельного дає змогу значно розширити корпус досліджуваних індивідуалізмів, а також додати їх до переліку мовностилістичних засобів, які загалом репрезентують категорію okazіональності в художньому стилі. Перспективним вважаємо аналіз інших типів okazіональних парних сполучень слів – паронімічно-атрактивних і розмовно-стильових, – що так само по-особливому маркують мовостиль письменника.

Бібліографічні посилання

1. **Вокальчук Г. М.** Авторський неологізм в українській поезії ХХ століття (лексикографічний аспект). – Рівне : Перспектива, 2004. – 524 с.

2. **Голікова Н. С.** Парні сполучення слів у романі «Брухт» П. Загребельного // Питання з лексикології і граматики української мови. – Вип. 4. – Дніпропетровськ : «Пороги», 2005. – С. 11–12.
3. **Голобородько К. Ю.** Поэтическое творчество и проблема идиостиля. – Херсон : Олди-плюс, 2001. – 168 с.
4. **Зуева Н. Ю.** Некоторые наблюдения над окказиональной сочетаемостью слов // Лингвистический анализ текста : сб. ст. – Алма-Ата, 1982. – С. 66–77.
5. **Котелова Н. З.** Неологизмы // Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В. Н. Ярцева. – Москва : Сов. энциклопедия, 1990. – 685 с.
6. **Левицький В. В.** Про парні сполучення в німецькій мові // Мовознавство. – 1977. – № 1. – С. 76–78.
7. **Мацько Л.** Українська мова в кінці ХХ ст. (Зміни в лексиці) // Дивослово. – 2000. – № 4. – С. 15–20.
8. **Тараненко О. О.** Фігура мови // «Українська мова». Енциклопедія / редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), М. П. Зяблюк та ін. – Київ : «Укр. енцикл.», 2000. – 752 с.
9. **Ханпира Э. И.** Окказиональные элементы в современной речи // Стилистические исследования (на материале современного русского языка) : сб. статей / отв. ред. В. Д. Левин. – Москва : Наука, 1972. – С. 245–317.
10. **Чабаненко В. А.** Стилїстика експресивних засобів української мови. – Запоріжжя : ЗДУ, 2002. – 351 с.

Джерела фактичного матеріалу

1. **Загребельний П. А.** Брухт : роман. – Харків : Фоліо, 2003. – 253 с.
2. **Загребельний П. А.** Диво : роман. – Харків : Фоліо, 2006. – 638 с.
3. **Загребельний П. А.** Південний комфорт : роман. – Харків : Фоліо, 2004. – 351 с.
4. **Загребельний П. А.** Твори в двох томах. Том другий. Смерть у Києві. Первоміст : романи. – Київ : Дніпро, 1984. – 664 с.

5. **Загребельний П. А.** Тисячолітній Миколай : роман. – Харків : Фоліо, 2003. – Ч. I. – 399 с.
6. **Загребельний П. А.** Юлія, або Запрошення до самовбивства : роман. – Харків : Фоліо, 2003. – 351 с.
7. **Загребельний П. А.** Я, Богдан. – Харків : Фоліо, 2008. – 672 с.